

Kimmo Tuominen

Tiedon muodostus ja virtuaalikirjastot: Lectio Praecursoria*

Tuominen, Kimmo. (2001) Tiedon muodostus ja virtuaalikirjaston rakentaminen: konstruktioivinen analyysi. Espoo: CSC-Tieteellinen laskenta OY. CS Research Reports R01/01. <http://acta.uta.fi/pdf/951-44-5112-0.pdf>

Aluksi

Aloitin runsaan parin vuosituhat vuotta takaisesta kiistasta: Platon ja sofist Gorgias olivat tietoteoreettisia riitapukareita. Platonia ärsytti sofistien näkemys todellisuuden liukkaudesta: jos ideamaailmaa tai asioiden olemusta ei saanut kielen ja ajattelun vangiksi, miten mistään voitiin tietää yhtään mitään? Sokrateen suulla hän torjuu sofistien viekoitukset kaunopuheisesti ja vakuuttavasti – retorisesti, kuten jo Cicero yli kaksi vuosisataa myöhemmin huomasi. Aikansa paradigma-sodassa Platon ei halunnut kutsua sofisteja filosofeiksi, sillä he eivät yrittäneet etsiä ikuisia totuuksia. Pikemminkin he pilailivat vakavan ajattelun kustannuksella harrastamalla kielellisiä silmänkääntötemp-puja. Platonin ja myös Aristoteleen mukaan sofistien tavoitteena oli etenkin nuorten miesten kouluttaminen rahakkaalle virkamiesuralle.

Kuitenkin Gorgiaalla oli tiedon muodostusta koskeva näkemys: Retoriikka ei ole pelkkä viekas tapa taivutella viattomia sieluja uskomaan valheellisiin. Todellisuuden luonnetta määrittelevä puhe on mukana tuottamassa kuvaamia tapahtumia ja asiointiloja. Jos puhuja ja tämän laatima tulkinta eivät ole uskottavia, emme suhtaudu niihin vakavasti. Absoluuttisen ja muuttumattoman tiedon tavoittelun mahdottomaksi tuomien Gorgias painotti väittelyiden sekä yhteisymmärryksen tärkeyttä. Tiedossa on kyse keskustelijoiden välisestä konsensuksesta, jonka *saavuttaminen* väistämättä edellyttää neuvotteluja ja taivuttelevan kielen käyttöä.

Tieto oli Gorgiaan mielestä paikallista, muuttuvaa ja suhteellista. Hän ja muut sofistit ilmeisesti pitivät essentialistisesti ajattelevaa Platonia taikauskoinena hölmönä. Platon taas korosti sofistien syrjäyttävän tiedon valtaistuimeltaan ja asettavan sen tilalle pelkän mielipiteen ja mielihyvän. Miehisen vähättelevästi Platon piti puhetaitoa keittotaitoon ja kosmetiikkaan verrattavissa olevana mielistelyn muotona.

Vaikka Platon inhosi kielenkäytön pettävyttä ja harhauttavuutta, hän kuitenkin ”voitti” epistemologisten paradigmojen välisen retorisen kamppailun. ”Voiton” oire tai syy on se, että Platonin kirjoitukset ovat säilyneet vuosituhatien ylitse paljon Gorgiaan ja tämän sofistikkollegoiden tekstejä täydellisempinä.

Syntyään uruguaylaisen ja nykyään Stuttgartin yliopistossa toimivan Rafael Capurron mukaan informaatiotutkimuksessa on tutkittava sitä, *kuinka tieto rakentuu ja kuinka se tulee jaetuksi*. Capurron esittämän tavoitteen mukaisesti analysoin tutkimuksessani erilaisia informaatiotutkimuksellisia tiedon muodostusta koskevia näkemyksiä tai olettamuksia. Ymmärrän tiedon muodostuksen laajasti: käsitteenä se kattaa sekä tiedon rakentumisen että sen jaetuksi tulemisen.

Tutkimuksessani tehdyt tarkastelut osoittavat ainakin sen, että Platonin ja Gorgiaan välinen kiista elää yhä – ja voi hyvin. Edes informaatiotutkijoiden kesken ei vallitse yleistä konsensusta siitä, mistä tiedon muodostuksessa on kyse: eri tutkimustraditioissa esiintyvät käsitykset asiasta vaihtelevat voimakkaasti.

Metateorioista

Kuinka päädyin ensimmäisistä tutkimusaihioista nyt käsillä olevaan valmiiseen tekstiin? Etenemäni polku on ollut sangen mutkainen. Tarkoitukseni ei alun perin ollut

*Kimmo Tuominen väitöstilaisuus pidettiin 8.6.2001 Tampereen yliopistossa

varsinaisesti tutkia informaatiotutkimuksessa vallitsevia tiedon muodostuksellisia näkemyksiä – saati esittää näille näkemyksille vaihtoehtoa. Ensimmäisessä tutkimussuunnitelmassani kerroin vuonna –94 haluavani selvittää sydänleikkausta odottavien tiedonhankintaa. Silloisen kirjastotieteen ja informatiikan laitoksen julkaisusarjassa pari vuotta aiemmin ilmestynyt graduni oli arkielämän tiedonhankintatutkimuksen traditiota Suomeen tuonut, kvalitatiivista tutkimusotetta noudattava työ. Gradusta saamani palaute innosti minua jatkotutkimukseen nimenomaan sairauteen ja terveyteen liittyvästä tiedonhankinnasta. Erinäisten vaiheiden jälkeen väitöskirjaa varten tehtävien haastattelujen kohteeksi valikoituivat sydänleikkauspotilaat ja näiden puoliset.

Vuoden -95 alkupuoliskolla tutkimusaineistoa kerätessäni etenin tietoisesti induktiivisesti. Erityisesti viestintätutkija Brenda Dervinin kirjoituksista oppia ottaen lähdin siitä, ettei tutkijan tule nimetä maailmaa tutkittaville tai määrittää etukäteen sitä, mikä heille on informaatiota ja mitä tälle informaatiolle tulee tehdä. Empiiraa ei siis pidä jo haastattelutilanteessa puristaa tutkimuskirjallisuudesta löytyvien jäsenysten pakko-paitoihin. Haastattelijan tehtävänä on pikemminkin kartoittaa sitä, kuinka informaatiouniversumi tutkittavien itsensä näkökulmasta jäsentyy.

Vaikka tällainen tavoite näin jälkikäteen ajatellen kuulostaa romantisoivalta, aineiston keruutapani koitui kuitenkin työni pelastukseksi: Varsin pian havaitsin, että tiedonhankintatutkimuksen perinteiset lähestymistavat eivät sopineet haastatteluaineiston tulkinta-kehukseksi. Tutkittavat puhuivat kyllä paljonkin suhteestaan lääketieteelliseen tietoon ja muuhun tietoon, mutta aineiston monipuolisuuden kahlitseminen tiedontarpeista tiedonhankintaan ja tiedonkäyttöön eteneviksi ongelmanratkaisuprosesseiksi ei tehnyt sille oikeutta. Itse asiassa tutkimusaineisto vastusti päättäväisesti yrityksiäni sulloa sitä tiedonhankintatutkimukselliseen muottiin.

Kun tutkimusaineiston vastahakoisuudesta johtunut äimistyneisyyteni hieman laantui, aloin tehdä tutkimusretkiä paitsi informaatiotutkimukseen, myös yleisemmin ihmis- ja sosiaalietieteelliseen kirjallisuuteen. Nämä retket antoivat tarvittavaa etäisyyttä informaatiotutkimuksessa vakiintuneisiin tarkastelutapoihin sekä myös muuttivat ratkaisevasti tutkimukseni painopistettä: siirryin tiedonhankintatutkimuksellisesta empiirisestä analyysistä metateorioiden tarkasteluun. Vaikka valmiissa tutkimuksessakin analysoin varsin tarkkaan sydänleikkausta odottavien ja näiden puolisten haastatteluja, näen empirian kuitenkin alistaisena ja lähtökohtia antavana suhteessa metateoretisoivaan pyrkimykseni.

Metateorialla tarkoitan joukkoa toisiinsa liittyviä

ontologisia ja tiedon luonnetta koskevia lähtökohta-otaksimia. Metateoria säätelee ja ohjaa käsitystä siitä, mitä sosiaalisia ilmiöitä on olemassa ja kuinka niistä voidaan tietää. Metateoria siis antaa suuntaviivoja sekä kriteerejä tietämisellemme. Voidaan sanoa, että metateoria tarjoaa tietynlaisen orientaatiotavan maailmaan; sen avulla voimme käsitellä ja jäsentää tarkastelumme kohteita.

Metateoriat ovat syntyneet sekä kehittyneet yhteisöllisesti ja historiallisesti. Niitä kannattelee aina yksittäinen tai joukko toisiinsa jollakin tavoin linkittyviä keskusteluyhteisöjä: traditioita, joissa vallitsee tietoisesti tai tiedostamatta jaettu ymmärtämisen kulttuuri. Metateoriat toimivat erottelemisen välineinä tieteenalojen välillä ja sisällä. Jos keskustelijat edustavat eri metateorioita, on mahdollista, että he käyttävät samoja termejä puhuessaan eri asioista. Toisinaan eri metateorioiden edustajilla on niin vähän yhteistä keskustelullista maaperää, etteivät he juurikaan tunne ymmärtävänsä toisiaan.

Kutsun metateorioiden analyysiin keskittyvää tutkimustyötä metateoretisoinniksi. Tätä toimintaa luonnehtii refleksiivinen etäisyyden otto yksittäisiin teorioihin ja muunlaisiin tieteellisiin tulkintoihin. Metateoretisointi on tieteellisten ajattelumallien ehtojen ja lähtökohtien tarkastelua. Metateoretisoinnilla on mahdollista ryhmitellä ja luokitella tutkimuksellisia lähestymistapoja sekä pureutua niiden taustalla oleviin laajakantoisempiin periaatteisiin. Paitsi tutkimus- ja teoriakritiikin välineenä metateoretisointi voi toimia myös ponnahduslautana uudenlaisten teoreettisten tulkintojen muodostukseen.

Metateoretisointi on tärkeää erityisesti siksi, että jos metateoriaa ei tiedosteta, se muodostuu pakoksi. Totunnaisia itsestäänselvyyksiä ei voi valita, vaan ne on otettava sellaisinaan. Yksikään tieteenala ei toki edisty pelkällä nojatuolifilosofoinnilla. Toisaalta on myös harhaanjohtavaa lähteä siitä, että empiiristen tutkimusten suuri määrä automaattisesti indikoisi jonkin tutkimustradition tieteellistä kehittyneisyyttä.

Metateoretisoivia kysymyksenasetteluja informaatiotutkimukseen tuoneiden Brenda Dervinin ja Birger Hjørlandin mukaan käyttöön valitun tai valikoituneen metateorian erittely kuuluu olennaisesti tieteeseen. Toisaalta kumpikin heistä tahollaan toteaa, että informaatiotutkijat kätevävät tai sivuuttavat toimintansa lähtökohdat turhan usein.

Informaatiotutkimus määritellään usein suunnittelu-tieteeksi tai soveltavaksi tieteeksi, jonka tavoite on käytännönläheinen: viime kädessä informaatioresursien löytyvyyttä palveleva. Käytännönläheisyys ja metateoreettinen valveutuneisuus eivät kuitenkaan ole vastakohtia. Ne voivat yhdistyä yhden ja saman

tutkimuksen sivuilla. Jos (meta)teorian ja käytännön välillä on berliininmuureja, niitä voidaan paitsi rakentaa ja uusintaa, myös purkaa. Tähän viittaa myös se, että informaatiotutkijoiden mielenkiinto metateoreettisia kysymyksenasetteluja kohtaan on viime vuosina selvästi kasvanut.

Virtuaalikirjastoista

Informaatiotutkimuksen kaltaisella soveltavalla tieteenalalla on tarpeellista ruotia myös niitä seuraamuksia, joihin käyttöön valitut tai valikoituneet tiedon muodostukselliset näkemykset johtavat. Niinpä setvin tutkimuksessani erilaisten, usein sangen itsestäänselvinä pidettyjen, tiedon muodostusta koskevien ajattelumallien käytännöllisiä vaikutuksia informaatiotutkimuksen kehittämiseen. Kysyn, millaisiin virtuaalikirjastojen rakennusperiaatteisiin tiedon muodostusta koskevat erilaiset ajatusmallit johtaisivat.

Tiedon muodostukselliset metateoriat ohjaavat merkittävästi hyvinkin eri tyyppisten informaatiotutkimuksen sekä esimerkiksi informaatioresurssien organisoinnissa käytettyjen luokituskaavojen rakennus- ja suunnittelutyötä. Metateorioita voidaan käyttää myös argumentoinnin resursseina perusteltaessa sitä, miksi määrätyn tyyppisiä informaatiotutkimuksia yhteiskunnassa tai tiettyssä organisaatiossa tarvitaan.

Informaatiotutkimuksen, kuten virtuaalikirjastojen, rakennettaessa nojaututaan usein vaihtoehtottomasti ajatukseen informaatiosta siirrettävissä olevana entiteettinä tai tavarana. ”Vaihtoehtottomuus” merkitsee tässä yhteydessä sitä, että virtuaalikirjaston rakentajat eivät hahmota tiedon muodostukseen liittyviä ajattelutottumuksiaan tai osaa suhteellistaa niitä. Tämä puolestaan voi johtaa siihen, että he käyttävät valtavia potentiaaleja sekä joustavuuden mahdollisuuksia sisältävää uutta viestintäteknologiaa ainoastaan vanhan toistamiseen. Tällainen takaperoinen kehitys saattaa merkitä parhaassa tapauksessa vain notkean ja tehokkaan teknologian valitettavaa hukkakäyttöä; pahimmassa tapauksessa se johtaa myös yhteiskunnallisesti epätasa-arvoisten valtasuhteiden vahvistumiseen ja esineellistymiseen.

Virtuaalikirjaston laatijoina unohtamme helposti sen, ettei kvantiteetti automaattisesti muutu kvaliteetiksi: bittien entistä suurempi virtausnopeus, prosessorien laskentatehon eksponentiaalinen kasvu tai WWW-palvelimien määrän tuplaantuminen ei välttämättä aiheuta positiivisia muutoksia esimerkiksi virtuaalikirjastojen perusfilosofiassa tai niiden sisällön tasossa. Tietoliikennetekniikan ja tietoverkkojen jatkuvasti kehittyessä olemme vaarassa uusintaa vanhoja

informaation siirtomalliin liittyviä ongelmia yhä suuremmissa mittakaavoissa.

En väitä, että informaation siirtomalli olisi aina ja kaikkialla haitallinen tai huono virtuaalikirjastopalvelun rakentamisen lähtökohta. Ongelmalliseksi metateoria muodostuu etenkin silloin, kun emme ole itse sitä valinneet, vaan metateoria on valinnut meidät: metateorian ei tule käyttää meitä omana instrumenttina – vaan päinvastoin.

Tutkimuksen paikallistaminen

Otan osaa informaatiotutkimukselliseen keskusteluun myös perustelemalla tiedon muodostuksen dialogisuutta painottavan valtavirrasta poikkeavan näkemyksen mielekkyyttä informaatiotutkimuksen kannalta. Platonin ja Gorgiaan välisen kiistan suhteen asetun siis tutkimuksessani entisten häviäjien ja nykyisten haastajien puolelle: metateoriani on konstruktionistinen. Tutkimukseni metateoreettisten koordinaattien määrittely on välttämätöntä, sillä vakiintuneita ajattelumalleja erittelevä tutkija ei mielestäni voi – Eeva-Liisa Mannerin runosta peräisin olevaa ilmaisua käyttäen – asettua kellumaan ”Jumalan kylmien silmien pinnalle” kiinnittymättä mihinkään. Tutkija on aina tietynlaisiin keskustelukulttuureihin paikallistunut, näitä kulttuureita määrittelevä ja myös osaltaan niiden määrittämä tulkitsejä ja toimija. Metateorioiden puntarointiin ryhtyessään hänen tulee paljastaa myös oma sitoutumisensa aikaan ja paikkaan.

Informaatiotutkimuksessa vallitsevat metateoriat korostavat pääasiassa informaation siirtoa tai vaihtoehtoisesti tiedon muodostuksen äärimmäistä subjektiivisuutta. Mitenkään poikkeuksellisia eivät myöskään ole tutkimusasetelmat, joissa nämä kaksi ajattelutapaa – tutkijan itse useinkaan asiaa tiedostamatta – sekoittuvat toisiinsa. Sen sijaan konstruktionistiset ajatukset ovat informaatiotutkimuksen keskeisimmillä ja arvostetuimmilla julkaisuareenoilla huomattavasti harvinaisempia vieraita. Jos otamme vakavasti Brenda Dervinin moniäänisyyden tai -perspektiivisyyden tärkeyttä painottavan näkemyksen, myös konstruktionismi ansaitsee tulla paremmin kuuluville ja näkyville informaatiotutkimuksessa.

Konstruktionismista

Konstruktionismissa keskustelu ymmärretään pikemminkin tiedon muodostuksen kuin sen välityksen tapahtumaksi. Koska tiedot ja tulkinnot rakentuvat

ihmisten välillä, keskustelullinen tieto on äärimmäisen kontekstiherkkää. Yhdessä keskustelussa luotu yhteisymmärrys ei läheskään aina ole liikuttavissa toisenlaisiin tilanteisiin tai keskustelutraditioihin sellaisenaan. Paljon todennäköisempää on, että tietoa joudutaan uudessa kontekstissa uusintamaan ja muuntelemaan. Tiedon muodostuksessa ovat olennaisen tärkeitä erilaisissa neuvottelu- tai kiistatilanteissa käytetyt retorisluntoiset menetelmät, joiden avulla tulkintojen uskottavuutta joko pönkitetään tai puretaan.

Konstruktivistinen kielikäsitys painottaa sanojemme hahmoa luovaa ja muotoavaa voimaa. Kieleen sisältyviä kategorisointeja ja merkityssysteemejä käyttämällä me keskustellessamme rakennamme sosiaalista todellisuutta: sitä maailmaa, jossa me ja muut elämme. Arkielämässä olemme kuitenkin usein sokeita sille, kuinka keskustelukäytäntömme auttavat meitä ylläpitämään tietoaamme sekä neuvottelemaan ja kiistelemään sen pätevydestä.

Tiedon rakentuminen ja jaetuksi tuleminen ovat konstruktivistin kannalta osa samaa sosiaalista

tapahtumasarjaa tai jatkumoa: Tiedon rakentuminen viittaa niihin keskusteluihin, joissa tulkintojen uskottavuutta pönkitetään ja puretaan. Tiedon ”jaetuksi tulemisessa” ei ole kyse informaation siirrosta tai välityksestä, vaan siitä prosessista, jossa tietty tulkinta mahdollisesti hyväksytään jonkin ryhmän tai yhteisön sisällä. Mitä vakiintuneempi ja itsestään selvempi tietty tulkinta on, sitä vaikeampi sitä on horjuttaa keskustelijoiden käytössä olevalla retorisella arsenaalilla.

Lopetus

Tutkimukseni keskeisin tavoite on esittää kokonaisnäkemys konstruktivistisesta tavasta ymmärtää tiedon muodostuksellisia prosesseja sekä soveltaa tätä näkemystä virtuaalikirjastojen rakentamisen peruskysymyksiin.

Hyväksytty julkaistavaksi 15.6.2001.